

Т. М. Шчур (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя І. П. Шамякіна)

ВАРЫЯНТНАСЦЬ І СІНАНІМІЯ Ў СІСТЭМЕ КАТАЙКОНІМАЎ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

У гаворках Гомельшчыны бытуюць разнастайныя формы і варыянты адтапанімічнай лексікі, якая дае магчымасць устанавіць спецыфічныя асаблівасці народнага словаўтварэння і тэндэнцыі развіцця сістэмы асабовых намінацый паводле месца жыхарства ў беларускай літаратурнай мове.

Тыповымі з'яўляюцца катайконімы, калі да адной і той жа ўтваральнай асновы-тапоніма далучаюцца розныя па свайму марфалагічнаму складу дэрывацыйныя суфіксы з рознай функцыянальна-стылістычнай маркіроўкай. У выніку ад пэўнага тапоніма могуць быць утвораны сінанімічныя мадыфікацыі, напрыклад: *перадавічанцы, перадавічане, перадавічанін, перадавічанка, перадавіцкія, перадавіцкі, перадавіцкая* – Перадавік, *хільчанцы, хільчане, льчахінец, хільчанка, хільчанскія, хільчанскі, хільчанская*–Хільчыцы, *шляхаўцы, шляхаўчане, шляхавец, шляхаўчук, шляхаўка*–Шляхаўка. Гэтыя вытворныя асабовыя намінацыі ўтвораны ад асноў тапонімаў пры дапамозе сінанімічных

суфіксаў: *-цы, -ане; -ец/-ац, -анін/-янін, -к(а), -анк(а)/-янк(а); -ск-, -цк-* і інш. Пералічаныя дэрывацыйныя суфіксы ўтвараюць намінацыі са значэннем ‘жыхар пэўнага населенага пункта’, выступаюць як сінанімічныя, і цяжка якой-небудзь з мадэлей аддаць перавагу. Кожная вытворная асабовая намінацыя структурна і семантычна суадносіцца з асновай тапоніма, параўн.: *азяранец* ‘той, хто жыве ў вёсцы Азяраны, пастаянны жыхар Азяран або толькі ўраджэнец вёскі Азяраны’. Ідэаграфічны ці стылістычны характар іх плана зместу абумоўлены асаблівасцямі семантычнага асваення дэрывацыйных суфіксаў у літаратурнай і народна-дыялектнай мовах. Параўнаем, напрыклад, аднакаранёвыя намінацыі – сінанімы, утвораныя паводле наяўных у сучаснай беларускай літаратурнай мове і ў практыцы народнага словаўтварэння словаўтваральных тыпаў і словаўтваральных мадэлей: *кармянцы, кармяне, карменюкі, кармянец, кармянюк, кармянка, кармянючка*– Карма, *гутаўцы, гутаўчанцы, гутаўчане, гутавец, гутаўчанін, гутаўча–нка* Гута, *капцюкі, капцелюкі, капцелючане, апцелючакнцы, капцелючанін, капцелючанец, капцялюк, капцючка, капцялючка, капцелючанка*–Капцэвічы. Падобныя варыянтныя прыклады змяшчае і “Словарь названий жителей СССР”, у якім адзначаны ідэнтычныя назвы жыхароў: *гомельцы, гамяльчане, гомелецамяльча, гнін, гамяльчанка*– Гомель, *чачэрцы, чачаране, чачэрац, чачаранка*– Чачэрск і інш.

Сінанімы-дэрываты – вынік рэалізацыі грамадскага лексічнага заказу, выкліканага неабходнасцю забяспечыць семантычную дакладнасць моўнага знака, магчымасць яго стылістычнай дыферэнцыяцыі: у кадыфікаванай мове найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца ўтварэнні з суфіксамі: *-цы, -чане; -анін/-янін, -чанін; -анк(а)/-янк(а), -чанка*: *боркаўцы, баркаўчане, баркаўчанцы, баркаўчанін, баркаўча–нка* Боркаў, *заазерцы, заазярае, заазяранцы, заазяранец, заазяранка*– Заазер’е, *замашчанцы, замашчане, замашчанец, замашча–нка* Змосце, а ў народна-дыялектнай мове *-ец/-ац, -анец/-янец, -ук/-юк, -чук; -к(а)*: *боркавец, баркаўчук, заазэрац, заазярчук, замосцец, замасцю*. Какрэляцыя аднакаранёвых лексічных дэрыватаў узнікае на аснове сінанімікі дэрывацыйных сродкаў у межах аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу. Акрамя таго, ствараецца яна і праз праяўленне ў мове спецыфічных дэрывацыйных асаблівасцей літаратурнага і народнага словаўтварэння, акцэнтацыйных і марфаналагічных мадэлей пэўнага словаўтваральнага тыпу.

Аналіз фактычнага матэрыялу для “Слоўніка назваў жыхароў Гомельшчыны” дае магчымасць выявіць наступныя варыянты і тыпы сінанімаў, якія абумоўлены рознымі прычынамі:

1. Функцыянаваннем нарматыўнай і дыялектнай намінацыі-тапоніма: *во́странцы, во́странец і а́странцы, а́странец*– Во́странка (дыял. А́странка), аналагічна: *дублі́нцы, дублі́нец і да́блінцы, да́блінец*–Дублі́н

(Даблін),любальцы, любалец і любольцы, люболец– Любаль (Люболь), ладыжынцы, ладыжынец і гладыжынцы, гладыжынец–Ладыжын (Гладыжын),небытаўцы, небытавец і небутоўцы, небуто–вецНебытаў (Небутаў),ізбынцы, ізбынец і ізбунцы, ізбу–нецЗбынь (Избунь).

2. Марфаналагічным характарам вытворнай асновы: градаўцы, градаўчане, градавец, градаўчанін, градаўчук, градзюк, градаўчанка Града,гурыноўцы, гурывавец, гурывавец, гурывавец, гурывавец–Гурывы, пухаўцы, пухаўчане, пухавец, пухаўчанін, пухаўчук, пухаўчанка,пухаўчы– Пухавічыту,раўцы, тураўчане, туравец, тураўчук, тураўчы–Турхаў.

3. Стылістычнай дыферэнцыяцыяй лексем: лоеўцы, лаяўчане, лоевец, лаявец, лаяўчанін, лаяўчук, лаяўчанка, лоеўка–Лоеў, меркулаўцы, меркулавец, меркулаўчанін, меркулаўчук, меркулаўчанка, меркулаўка– Меркулавічы, мерабельцы, мерабелец, марабельцы, марабелец, марабелка– Мерабеля, тонежцы, таяжаныцы, таяжанынец, тонежац, таяжук, таяжаныка– Тонеж,сінцы, сінчане, сінчанцы, сінец, сінчанін, сінчанка – Сінск.

4. Дыферэнцыравана-семантычнымі асаблівасцямі катайконімаў: кіравец– жыхар вёскі Кірава і працаўнік завода імя С. М. Кірава, але кіраўчанін– толькі жыхар вёскі Кірава, аналагічна: бальшавікі, бальшавік, бальшавічка– Бальшавік (да 24 жніўня 1950 г. Пасёлак 1), будзёнаўцы, будзёнавец – Будзёны, ленынцы, ленынец–Леніна (да 25 кастрычніка 1922 г. Папоўка), жданаўцы, жданавец–Жданава, камунцы, камунарцы, камунец, камунаўка – Камуна (да 1920 г. Анзельмава), чапаеўцы, чапаевец – Чапаеўка (да 30 ліпеня 1964г. Вараўка),чкалаўцы,чкалавец– Чкалава (да 20 красавіка 1939 г. Жаробнае).

5. Сэнсаваадрознівальнымі прыкметамі вытворных катайконімаў: аўцюкоўцы, аўцюковец, аўцюк і малааўцюкоўцы, малааўцюковец, вялікааўцюкоўцы, вялікааўцюковец – Вялікія Аўцюкі, Малыя Аўцюкі, буднікі, буднічане, буднічанцыказіміраўцы, казіміравец– Буда, Буда Казіміраўская, вятчынцы, вятчынец, вятчынаўкаіруднікі, руднянцы, руднянец, руднік, руднянка–Рудня, Вятчынская Руруднякі, руднянцы, руднякі бурчакі, бурча–кРудня-Бурцыцкая,новасветаўцы (новасветаўцы), новасветавец (новасветавец) і новашляхаўцы (новашляхаўцы), новашляхавец(новашляхавец)– Новы Свет, Новы Шлях.

6. Існаваннем двухмоўных геаграфічных назваў аднаго і таго ж населенага пункта: бальшалесцы, бальшалесец, бальшалескія–Вялікі Лес (Бальшы Лес), чырвонабудаўцы, чырвонабудавеці краснабудаўцы, краснабудавец – Чырвоная Буда (Красная Буда),чырвонабярэжцы, чырвонабярэжац і краснабярэжцы, краснабярэжац – Чырвоны Бераг (Красны Бераг), першамайцы, першамыецці першамайцы, першамыецці– Першамайск (Першамайск).

7. Функцыянаваннем афіцыйнай (новай) і старой назвы населенага пункта: акцябарцы, акцябараці бязбожнікі, бязбожнік;задзярэўцы,

задзярэвец, задзярэўка— Акцябр (да 1962 г. Бязбожнік, Жлобінскі раён, Задзярэўка, Рэчыцкі), кіраўцы, кіравец, кіраўчанин махаедаўцы, махаедавец, махаедаўка— Кіраў (да 20 красавіка 1939г. Махаеды), шышоўцы, шышовец, шышоўкаідубровенцы, дубровенец, дубровенка— Шышоў (да 14 красавіка 1946г., аб'яднаны з вёскай Чырвоная Дуброва), першамайцы, першамалец і кабылёўцы, кабылёвец, кабылёўка — Першамайск (да 1939 г. Кабылева), яўстратаўцы, яўстратавец, яўстратаўкаі пнёўцы, пнёвец — Яўстратаўка (раней Пні), расветаўцы, расветавец, расветаўкаішапрудыўцы, шапрудыўка— Рассвет (да 1971г. Шапрудыўка), радамлянцы, радамлянец, радамлянкаі каўбасаўцы, каўбасавец— Радамля (да 30 ліпеня 1964г. Каўбасы).

8. Акцэнталагічнымі асаблівасцямі вытворных катаяконімаў: брынёвец, брынёўка і брынявец— Брынёў, буйнавец і буйнавец— Буйнавічы, дзёдаўцыі дзёдаўцы, дзёдавеці дзёдавец— Дзёдаўка, лазаўцыі лозаўцы, лозавец і лозавец — Лозаў, людзвінаўцы і людзвінаўцы, людзвінавец і людзвінавец — Людзвінаў, пётрыкаўцы і пётрыкоўцы, пётрыкавец і пётрыковец— Пётрыкаў (Пётрыкоў).

Пералічаныя варыянтныя і сінанімічныя канструкцыі катаяконімаў па марфалагічнай структуры могуць быць простымі, утворанымі ад:

простых утваральных асноў тапонімаў, якія адрозніваюцца толькі формаўтваральнымі афіксамі: гутаўцы, гутаўчане, гутавец, гутаўчанин, гутнік, гутаўка, гутаўчанка— Гута, кармянцы, кармянец, кармянчук, кармянка, кармянючка— Карма, хобенцы, хобненцы, хобінец, хабёнец, хобенка, хабёнка— Хобнае;

любога з кампанентаў двухчленнага тапоніма асновы: косельцы, касяляне, коसेлец, касялянін, касялянка, коселькаіпрудкоўцы, прудковец, прудкоўка — Косельскі Прудок, сярgeeўцы, сярgeeвец, ргесеўка і хутаранцы, хутаранец, хутаранка— Сярgeeў Хутар, ператрутаўцы, ператрутавец, ператрутаўкаі варацынцы, варацынец, варацынаўка— Ператрутаўскі Варацын; толькі аднаго кампанента складанай тапанімічнай асновы:

бяляеўцы, бялявец, бяляўская— Старая Бяляеўкабяро, заўцы, бярозавец, бярозаўка— Бярозавая Рошча, млыноўцы, млынковец, млыноўка— Верхні Млынок, Ніжні Млынок, Сіманіцкі Млынок, тарасаўцы, тарасавец, тарасаўка— Малая Тарасаўка;

складанай утваральнай асновы тапоніма: аднапольшы, аднапалец— Аднапольше, льнозаводцы, льнозаводзец, льнозаводка— Льнозавод, светлагорцы, светлагорац— Светлагорск, старасельцы, стараселец — Стараселле, сямурадцы, сямурадзец, сямурадка— Сямурадцы; састаўнога тапанімічнага словазлучэння: белабалоцінцы,

белабалоцінец, белабалоцінка— Белае Балота, ваўчагорцы, ваўчагорац, ваўчагорка— Воўчая Гара, зялёнадаліны, зялёнадалінец— Зялёная Даліна,

лугавірэ́нцы, лугавірэ́нец, лугавірэ́нка—Лугавая Ві́рняновасцепано́ўцы, новасцепано́вец, новасцепано́ўка—Новы Сцепано́ў;

аднаго з кампанентаў утваральнай асновы тапоніма і ўсяго словазлучэння: ма́реўцы, ма́ревец, ма́реўка і новама́реўцы, новама́ревец — Новая Ма́реўка, жа́раўцы, жа́равец, жа́раўка і ніжнежа́раўцы, ніжнежа́равец, ніжнежа́раўка— Ніжнія Жары, дубраўцы, дубравец, дубраўкаі чырвонадуброўцы, чырвонадубровец, чырвонадуброўка — Чырвоная Дуброва, рудня́не, рудня́нін, рудня́нка і старарудня́нцы— Старая Рудня́.

Як сведчыць прааналізаваны намі лексічны матэрыял, амаль ад кожнай геаграфічнай назвы зафіксаваны катайконімы ў форме назоўніка або прыметніка адзіночнага ліку мужчынскага або жаночага роду, а таксама множнага ліку: ве́рбаўцы, ве́рбавец, ве́рбаўча́нец, ве́рбаўча́нка, ве́рбаўскія, ве́рбаўскі, ве́рбаўскаяве — Ве́рбавічызаго́рцы, зага́рчане, заго́рац, зага́рча́нец, заго́рскія, заго́рскі, заго́рская—Заго́ре, пьі́цькаўцы, пьі́цькавец, пьі́цькаўча́нец, пьі́цькаўча́нка, пьі́цькаўскія, пьі́цькаўскі, пьі́цькаўская— Пьі́цькаўка, салта́наўцы, салта́навец, салта́ўскіяна, салта́наўскі, салта́наўская— Салта́наўка.

Рэгулярнымі і асабліва прадуктыўнымі для ўтварэння катайконімаў выступаюць суфіксы:

для асоб мужчынскага полу: *-ец/-ац, -анін/-янін, -анец/-янец, -енец, -авец/-овец, -евец, -чанін, -чанец, -аўчанін, -аўчанец, -лянін, -лянец* і інш.;

для асоб жаночага полу: *-к(а), -анк(а)/-янк(а), -енк(а), -еўк(а), -чанк(а), -лянк(а)* і інш.;

для множнага ліку: *-ы(ы), -ан(е)/-ян(е), -аўы(ы)/-оўы(ы), -чан(е), -чанцы(ы), -анцы(ы)/-яны(ы)* і інш.

Пераважную большасць сярод засведчаных асабовых намінацый складаюць актыўныя і шырокаўжывальныя ва ўсіх раёнах Гомельшчыны катайконімы. Сфера ўжывання некаторых асабовых намінацый абмяжоўваецца пэўным рэгіёнам, напрыклад, вытворныя з суфіксамі: *-ак/-як, -ук/-юк, -чук, -ун, -іч, -ін, -няк, -чых(а), -інк(а), -ічк(а)* і інш. характэрны гаворкам Мазырскага Палесся: *гутняк, жыляк, сяльчак, каціюк, манчук, стральчук, галаўчун, бакуніч, матрунчыха, шастаўчыха, жалезнічка, гарбавічка.*

Існаванне варыянтных і сінанімічных канструкцый у лексіка-семантычным разрадзе катайконімаў — рэальны факт народнай мовы, які развівае і ўдасканалвае стылістычныя сродкі ў адпаведнасці з агульнымі моўнымі традыцыямі народнага словаўтварэння.

Літаратура

1. Анічэнка, У. Матэрыялы для “Слоўніка назваў жыхароў Гомельшчыны” / У. Анічэнка // Беларуская мова: міжведам. зб. — Мінск: БДУ імя У. І. Леніна, 1983. — Вып. 11–14. — С. 107–109.

2. Словарь названий жителей СССР / под ред. А. М. Бабкина, А. Левашова. — М.: Русский язык, 1975. — 616 с.